

Володимир Потульницький

ВНЕСОК ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА У РОЗВИТОК ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ТЕМАТИЧНИЙ, МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Методологічно проблема вирішуватиметься на основі залучення дефініцій класика соціології знання Карла Маннгейма стосовно параметрів, які визначають внесок того чи іншого вченого до науки.

Параметри, за якими визначається внесок вченого до науки, за Маннгеймом, такі:

1. Рятування старих форм знань і рекомбінація факторів за допомогою впровадження загальноновизнаних методів. Внесок вченого у баченні Маннгейма визначається виявленням ізольованих індивідуальних об'єктів у такий спосіб, коли він не бере об'єкти, як він їх знаходить; він ігнорує їхні унікальні та індивідуальні якості і йде до загальних факторів із метою рекомбінувати їх таким чином, що він може «відкрити» новий об'єкт. Історична функція винаходів полягає у тому, що вчений: а) рятує старі форми знань, які інакшим чином були б під загрозою знищення; б) сприймає, апробує та методологічно застосовує в дослідженні ідеї визнаних наукових шкіл та вчених; в) учений знаходить методи, які вносять порядок у загальний контекст, у якому індивідуальний об'єкт існує, що приводить до якісно іншого бачення об'єкта¹.

2. Проблема спеціалізації. Інша проблема, яка існує у визначенні внеску вченого до тієї чи іншої галузі знань, яку визначає Маннгейм, це проблема спеціалізації. Спеціалізація завжди існує доти, допоки є щось на кшталт розподілу праці в науковому дослідженні.

¹ Mannheim Karl. Man and Society in the Age of Reconstruction. London, 1966. P. 168.

Тут вирізняються вирішені питання: а) у якому напрямі і на яких принципах спеціалізація базується (наприклад, на принципах відмінних систем розуміння або трактування тієї чи іншої наукової дисципліни); б) до якого ступеня і на якій останній досі стадії дослідження є реальність, яка розподіляється для цілей спеціалізації, рекомбінується і реінтегрується².

На основі вищезазначеної методології я спробую дати відповідь на такі запитання: 1. Які тематичні блоки досліджень піднімав Омелян Пріцак у контексті дослідження проблем історії України? 2. У яких різних історичних реаліях досліджував Омелян Пріцак наскрізні проблеми історії України і як еволюціонувало його бачення цих проблем протягом дослідницької праці в різних країнах та на різних континентах? 3. Які доповнення та нові аспекти бачення історії України вчений вважав за потрібне розглянути у той чи інший період свого життя? 4. Яким методологічним впливам підлягав Омелян Пріцак у трактуванні ключових проблем історичної науки? 5. У яких дискурсах Омелян Пріцак брав участь, причинився до їх розгортання чи мав заслуги у їх постанні та вирішенні?

Зазначу також, що я не ставлю за мету тут розглядати видавничу, організаційну та викладацьку діяльність Омеляна Пріцака, а буду концентруватись лише на синтезному дослідженні його наукового доробку, провівши власну його систематизацію та подавши перелік його основних тез і винаходів з тієї чи іншої теми, які тут розглядатиму.

Дослідницький доробок Омеляна Пріцака, який тут аналізуватиметься, охоплює вибірково чотири теми з історії України: 1. Концептуалізація історії України як науки; 2. Розкриття дискусійних моментів «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ), довкола яких зустрічались списи дослідників із різних країн та континентів; 3. Проблема суверенітету, яку О. Пріцак визначає як наскрізну проблему давньоруської княжої держави; 4. Проблеми українського козацтва, де аналізується вузол протиріч, що був притаманний козацтву як побутовому, а згодом суспільно-політичному явищу.

Перед тим, як безпосередньо перейти до аналізу наукової спадщини вченого, автор статті вважає за необхідне зупинитись ще на декількох моментах, які пояснюють специфіку обрання ним змішаного хронологічного та проблемно-тематичного принципів викладу змісту цієї статті. Розгляд вищезазначених проблем О. Пріцак

² Ibid. P. 171.

починав у різні часи й у відмінних історичних реаліях³. Деякі з тем, такі, наприклад, як «Проблема суверенітету – несuverенітету в давній Русі» він розпочинав досліджувати ще у ранніх працях студентської юності у Львові та Берліні. Деякі теми він розпочав осмислювати з історіософського штадпункту значно пізніше. Це, наприклад, стосується тем «Що таке історія України» та «Проблеми українського козацтва», які історик розпочав досліджувати дещо пізніше, вже в німецький період своєї наукової кар'єри. До досліджень дискусійних моментів ПВА вчений звернувся найпізніше, – вже переїхавши на американський континент у 1960-х роках.

Тому, оскільки завданням виступу я вважаю реконструкцію розгляду вченим вищезгаданих тем, починаючи з *ab ovo*, то при характеристиці джерел буду застосовувати власну періодизацію життєвих періодів праці О. Прицака в різних країнах та його становлення як вченого: довоєнний (1938–1941); німецький (1943–1960); американський (1960–1991); український (1991–1998)⁴. Цей діахронний аналіз кожної теми від першого розгляду вченим аспектів тієї чи іншої проблеми до його останніх у хронологічному вимірі праць з вищезазначеної проблематики супроводжуватиме авторський порівняльний аналіз тих доповнень чи нових аспектів, які вчений вважав за потрібне розглянути у той чи інший період свого життя.

Вивченню проблеми оцінки наукового доробку Омеляна Прицака з проблем історичної науки слугували різноманітні за походженням, змістом і характером джерела. Їх можна розділити на два значні масиви: архівні джерела, переважно неопубліковані та опубліковані матеріали і праці. Архівні джерела, використані в роботі при виконанні завдань дослідження, були знайдені автором в чотирьох архівах: 1) особистому архіві Омеляна Прицака в Національному університеті «Киево-Могилянська академія», де зберігається

³ Див.: Потульніцький В. А. До історії заснування Омеляном Прицаком кафедри історіософії у Київському університеті імені Тараса Шевченка у 1992 році. *Мови й культури: між Сходом і Заходом* : збірник наукових праць. Київ : НаУКМА ; Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2015. С. 68–74; Його ж. Створення Омеляном Прицаком кафедри історіософії у Київському університеті у 1992–1994 роках та її значення. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2016. Т. 22/23. Нова серія. Вип. 19/20. С. 362–379.

⁴ Див. про ці періоди ширше: Потульніцький В. А. Особистість академіка Омеляна Прицака (1919–2006) в рамках наукової проблеми. *Українська орієнталістика* : збірник наук. праць викладачів та студентів НаУКМА. Київ, 2009–2010. Вип. 4–5. С. 6–10.

переважна більшість рукописних, машинописних і опублікованих праць вченого з історичної проблематики; 2) Центральному державному історичному архіву України у місті Львові, де автор віднайшов низку праць Омеляна Пріцака довоєнного періоду діяльності науковця; 3) Державному архіві Львівської області, де зберігається низка праць вченого часів його навчання у Львівському університеті в 1936–1939 рр.; 4) Архіві Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, де містяться магнітофонний запис збережених лекцій науковця з історіософії, прочитаних ним для студентів Київського університету імені Тараса Шевченка у 1992–1994 рр., та авторські розшифровки цих записів у машинописному вигляді.

Всі чотири теми, крізь які розглядатиметься внесок О. Пріцака у вивчення проблем історії України, досліджуватимуться з метою розширення нашого кругозору та розуміння творчої лабораторії історика – і тематичної, і методологічної, а також його дослідницького стилю та змісту висунутих ним концепцій.

I. Що таке історія України?

Однією з перших проблем, які Омелян Пріцак розв'язував у контексті дослідження вузлових питань історії України, стало виведення її історіософської концептуалізації. Окремі аспекти цієї проблеми Омелян Пріцак розпочинає вперше досліджувати у німецький період свого життя. Тоді він висуває визначення, що предметом дослідження української історії є вивчення її найважливіших складових, до яких зараховує консерватизм та революційність⁵.

Американський період життя вченого став основним для дослідження теми обґрунтування предмета, завдань та пізнавального поля історії України як наукової та навчальної дисципліни. Це було безпосередньо пов'язане із заснуванням вченим Українського Наукового Інституту Гарвардського університету (далі – УНІГУ) та висуненням ним завдань, котрі мають стояти у площині науки перед

⁵ Пріцак Омелян. Дещо про наш історизм. *Бюлетень НОУС-у (Національна Організація Українських Студентів)*. Берлін, 1944. № 4–5 (9–10). С. 25–30; Його ж. Дещо про наш історизм. *Українська дійсність*. Берлін, 1944. № 23 (10 серпня); № 24 (24 вересня).

новоутвореною інституцією та її трьома кафедрами ⁶. В американський період О. Прицак послідовно вирішує такі питання, як відмінні типи розвитку української та східноєвропейської історії, з одного боку, та української і російської історії, з іншого, визначає параметри історії України та окреслює причини, які стояли на заваді визначенню засад науки «історія України», обґрунтовує основні принципи, які мають стояти в основі історіософської концептуалізації історії України ⁷.

З середини 1970-х років О. Прицак відповідає на питання, що являє собою історія України та що входить до сфери її зацікавлень як науки. Вирішуючи це завдання, вчений подає приклади, які, на його думку, можуть проілюструвати взаємодію української та глобальної історій, а також сприяти у знаходженні їхньої спільної бази. Основним для американського періоду життя вченого стали його виступи 1980 і 1990 років, відповідно на засіданні Вільної Української Академії Наук (далі – ВУАН) у США та на Першому Конгресі Міжнародної Асоціації Україністів (далі – МАУ) у Києві з однойменними доповідями на тему «Що таке історія України?». Якщо в першій з цих доповідей О. Прицак концентрується на віднайденому стандарті західної концептуалізації історії науки, який був би придатним водночас і до історії України, то в другій доповіді основною проблемою стало з'ясування дихотомії між міфом та наукою в контексті вирішення ключових проблем історії України ⁸.

Важливо зазначити, що в американській доповіді 1980 року О. Прицак підкреслює, що для вирішення проблеми самовизначення історії України на новому історичному витку як дуже складної та відповідальної справи, насамперед, стоїть завдання віднайти стандарти західної концептуалізації, які би водночас надавались і для історії України. О. Прицак зупиняється на теорії представника голландської історичної науки Пітера Гейла (1887–1966), концептуально обґрунтованої останнім у праці «Дебати з істориками» (1958).

⁶ Прицак Омелян. Чому катедри українознавства в Гарварді? Масс.; Нью Йорк, 1973. 188 с.

⁷ Див.: Pritsak Omeljan. Ukrainian Studies at Harvard University. *Український історик*. 1969. Ч. 4 (24). С. 63–71. Idem. The Present State of Ukrainian Studies. *Canadian Slavonic Papers*. 1971. No. 14:2. P. 139–152.

⁸ Див.: Прицак Омелян. Що таке історія України? *Свобода*. 29 липня – 1, 2, 5 серпня 1980 р. Ч. 165–170; Його ж. Що таке історія України. *Слово і час*. 1991. № 1. С. 53–60; Його ж. Що таке історія України? *Рухінформцентр*. Ч. 19. С. 1–6; Його ж. Що таке історія України? *Вісник МАУ*. Київ, 1991. Вип. 1. С. 53–60.

Теорія Гейла привернула увагу О. Пріцака твердженням голландського історика про можливість «прийняти за базу для досліду малі структури, нації та держави, через які життя проявляє себе для дослідника більш безпосередньо та більш інтенсивно»⁹.

Посилаючись на Гейла, О. Пріцак доходить висновку, що в українському випадку, як і в голландському, нація може підходити як найменша, в сенсі Гейла, «одиниця для історичного досліду». Це стає ще більш очевидним, що у випадку України нація і держава тривалий час розходилися. «У більшості західноєвропейських народів нація і держава/нарід ідентичні, – пише історик. – Як відомо, протягом багатьох століть не було в Україні своєї власної держави; у різні часи переставала існувати не тільки так звана історична тяглість, але навіть історична свідомість народу. Навіть наша національна свідомість змінилась. Що тут прийняти за одиницю для досліду?»¹⁰. І відповідає, що «історія України належить до типу так званих національних історій, цебто до найменшої одиниці історичного досліду»¹¹. Саме беручи за точку відліку таку найменшу одиницю, як історія нації, Україна може входити, за Пріцаком, до світової історії за посередництвом ланки вищого типу – історії цивілізації (термін Тойнбі). Розмірковуючи над питанням, до якої цивілізації входить Україна, О. Пріцак вважає, що прийнята аксіома входження України до візантійсько-православної цивілізації не верифікується щодо історії України як цілості, оскільки остання покриває і український католицизм – унію, і навіть не-християнські (наприклад, ісламську) цивілізації. Розв'язка проблеми, на думку вченого, полягає у використанні національного імені України як «граничної полоси». Україна, на його переконання, є «цікавою для світового історика територією, яка була перехрестям багатьох культур, продуктом як циклічного, так і лінійного думання, що по сьогоднішній день частково існують паралельно побіч себе. Хоча часто на різних рівнях. Досліди на аналіз взаємного просякання отих вищих і нижчих цивілізацій – це завдання майбутнього»¹².

Тому для вирішення завдання інтеграції історії України у світову історію О. Пріцак пропонує своєрідне поєднання різних одиниць

⁹ Пріцак Омелян. Що таке історія України? *Наукова бібліотека НаУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 211, арк. 35.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само, арк. 46–47.

¹² Там само, арк. 47.

і структур дослідження, завдяки якому націєцентрична спрямованість втрачає ексклюзивне і вирішальне становище. Він висуває ієрархію одиниць досліду на трьох взаємовизначальних рівнях: 1) територіальна історія, куди входить історія нації, але з органічним включенням інших етнонаціональних структур на повністю рівноправних засадах представлення; 2) історія даного культурного кола; 3) світова минувшина як історія цивілізацій. Саме таке сполучення різних перспектив у їхній цілісності та мультиперспективності, де територіальна виступає як найменша, культурно-ареальна як середня і цивілізаційна як найбільша, дало Прицакові можливість і концептуально вивести авторське визначення історії України. «Історія України, – пише історик з цього приводу, подаючи власну дефініцію, – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряне лінарним часом минуле усіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих спільнот (“політичних українців”), та перейнятих розвинутих ними цивілізацій»¹³.

У доповіді 1990 року у Києві, доводячи відмінність між ідеологічним міфом, який творить так звана партійна наука, і справжньою наукою, О. Прицак спирається на думки видатних теоретиків дискурсу, породженого у протиріччі міфу та науки. Ці думки викладені у працях італійського історика Рафаеля Петтазоні¹⁴, американського соціолога Клода Леві-Стросса¹⁵ та англійського філософа й історика Едварда Саїда¹⁶. Вчений синтезує думки «класиків» і конструює модель основних відмінностей між міфом та наукою. Ці відмінності такі: 1. Наука на відміну від міфу сприймає та досліджує усі гіпотези і моделі умовно. Тільки ті пропозиції, які доведені повністю, входять до наукового доробку. Натомість міф не підлягає законам логіки, не потребує доказів. 2. Міф утворюється з бажання людської спільноти робити «славлім» минуле, зокрема давнє, щоб воно було атрактивним для молодого покоління. З іншого боку, виникла і ще досі наявна потреба наблизити невідоме майбутнє і також зробити його атрактивним. Тому він рухається від побудови

¹³ Прицак Омелян. Що таке історія України? *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 211, арк. 47.

¹⁴ Pettazoni R. *La mitodologia giapponese secondo il i libri dei Kojki*. Bologna, 1929.

¹⁵ Levi-Strauss C. *The Structural Study of Myth. Myth: A Symposium* / ed. Thomas A. Sebeok. Bloomington, 1972; Idem. *Mythologia*. Frankfurt/M., 1971.

¹⁶ Said E. *Orientalismus*. Frankfurt/M. ; Berlin, Wien, 1981.

до події, де базове відношення, або правда, охоплює певну кількість сюжетних ліній, подій чи характерів. Натомість наука рухається від події до побудови, має свою дефініцію, яка базується на точних критеріях¹⁷.

В український період життя основною працею О. Прицака, яка перебувала у площині вирішення проблеми історіософської концептуалізації історії України, стала його стаття, поміщена у вступі до франкомовного видання «Коротка історія України» німецького вченого Андреаса Каппелера. В цій роботі український історик полемізує з німецьким колегою і доводить, що українська історія характеризувалась певним континуїтетом еліт та високих культур, який мав, тим не менше, свій східноєвропейський контекст, що постав на візантійському ґрунті і був відмінним від західноєвропейського латинського континуїтету¹⁸.

II. Дискусійні моменти «Повісті временних літ»

Проблеми дослідження ПВЛ як найдавнішого джерела української історії взагалі та взаємовідносин варягів та Руси зокрема почали цікавити О. Прицака лише в американський період життя. Спонукою для дослідження став переїзд вченого до США та контакти з визначним лінгвістом і філологом Романом Якобсоном (1896–1982) щодо дослідження орієнтальних моментів у «Слові о полку Ігоревім», які вивели його на проблему дослідження ПВЛ. Розпочав дослідження найдавнішого джерела О. Прицак як підготовку до з'ясування проблеми походження Руси. У підготовчих матеріалах до 4-го тому запланованого дослідження та у низці статей, писаних в американський період життя, О. Прицак послідовно досліджує такі проблеми, як покликання варягів та причини їх появи на Русі, тлумачення та розкриття поняття «шляху із Варяг в Греки», феномен здобуття Києва Руссю за часів Олега і Ігоря та розшифрування етимології імені князя Святослава.

¹⁷ Прицак Омелян. Що таке історія України. *Слово і час*. 1991. № 1. С. 54–55.

¹⁸ Kappler Andreas. *Petite histoire de l'Ukraine*. Paris, 1997. 286 p. Англомовний машинопис вступу зберігається в особовому архіві О. Прицака в НАУКМА. Див.: Pritsak Omeljan. Introduction. *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 369, арк. 13–24.

У статтях учений висуває низку аргументів щодо українського характеру ПВЛ, де на перше місце ставить територіальний фактор. Він також досліджує епічні моменти у ПВЛ та робить спробу деміфологізувати фальшування, яких допускали автори літописів з тих чи інших причин. В цьому контексті він звертається до методології школи Анналів, зокрема ідей Марка Блока щодо необхідності змусити джерело говорити, та думок Жака Ле Гофа щодо механізму проведення наукової деміфологізації, реконструкції міфу та встановлення істини.

Чільною працею О. Прицака, де вчений торкається і проблеми дослідження ПВЛ, стала його відповідь на статтю американського науковця та журналіста доктора Матвія Стахіва, яку останній помістив у часописі «Америка», де виступив із критичною публіцистичною статтею щодо наукової діяльності очолюваного О. Прицаком УНІГУ¹⁹. На закид доктора Стахіва щодо атрибутики гарвардськими професорами на чолі з Прицаком найдавнішої пам'ятки як московського літературного твору, О. Прицак відповів, що семінар, який він проводить у Гарвардському університеті, «займається інтенсивною працею над текстологічними проблемами отого головного історичного і літературного джерела ранньої української історії»²⁰. Щодо українського характеру ПВЛ О. Прицак висуває низку аргументів. Насамперед, на його переконання, надзвичайно важливим виступає тут фактор території. Як історія (хроніка) Яна Длугоша належить до польської культури, попри її написання латинською мовою, оскільки написана на польській території, так і «Повість временних літ» є українською пам'яткою, бо була написана в Києві... І це – одинокий, основний і тому зобов'язуючий наш осередок, науковий критерій»²¹.

Зазначивши, що ПВЛ, як «початковий літопис історичного буття Східної Європи втішався і втішається спеціальною увагою російської науки»²² (вчений має на увазі численні видання «Повісті» та її переклади на російську мову), О. Прицак ставить у цьому контексті спеціальне завдання і перед українською наукою, яка ще ніколи систематично не досліджувала ані саму пам'ятку, ані не здійснювала

¹⁹ Див.: Стахів Матвій. Як Гарвард навчає про Княжу добу в історії України. *Америка*. Філадельфія, 1974. Рік 63. Ч. 112 (15 червня); Ч. 113 (18 червня); Ч. 114 (19 червня); Ч. 116 (21 червня).

²⁰ Прицак Омелян. Запізнена лобова атака анти-науки. *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 143, арк. 5.

²¹ Там само, арк. 11.

²² Там само.

фаховий її переклад на сучасну українську мову. Беручи цей факт до уваги, а також ту обставину, що у світі існують лише російські інтерпретації «Повісті», він вважає завдання вивчення твору особливо важким для виконання саме для української науки. «Справа в тому, – зазначає вчений з цього приводу, – що при існуючій ситуації для української науки не вистарчить засвоїти собі труд російської науки, замінити усюди слово “російський” на “український”. Ми мусимо створити нове, краще видання тексту і дати такий переклад і коментар, які перевищили б усе, створене досі... і дати науковий продукт, на який навіть не змогла б здобутися Академія Наук у Москві – Ленінграді»²³.

Вже через три роки після своєї відповіді М. Стахіву і висунення завдання щодо роботи над українською версією ПВЛ, О. Прицак друкує в часописі «Russian Review» статтю, спеціально присвячену проблемі «Походження Русі»²⁴, яка в скорому часі стає чи не основним завданням творчості вченого. Певну увагу, тут, зрозуміло, було присвячено і дослідженню «Повісті». У цій статті вчений подає перелік позицій норманістів та антинорманістів і висунутих представниками обох версій походження Русі аргументів, а також пропонує методологію, яку, на його думку, слід застосовувати при дослідженні проблеми походження Русі взагалі і ПВЛ зокрема.

Щодо методології О. Прицак, дискутуючи з радянськими вченими, насамперед, вважає неможливим розглядати археологію як передісторію, оскільки, на його переконання, немає причинового зв'язку між археологією та історією. Пропонуючи методологію, О. Прицак не погоджується з твердженнями німецького історика Леопольда фон Ранке щодо відтворення істориком минулого «wie es eigentlich gewesen» та італійського історика Бенедетто Кроче разом з німецьким вченим Вільгельмом Дільтеєм стосовно можливості для історика «наново переживати» чи «розігрувати минуле» у своєму розумі. Натомість, вважаючи, що історик мусить вмістити свій аналітичний експеримент у ширший теоретичний контекст, він рекомендує при дослідженні ПВЛ спиратись на методологічні положення, висунуті, з одного боку, Марком Блоком, а, з іншого, іспанським філософом Хосе Ортегою-і-Гассетом²⁵. Він погоджується з Блоком у тому, що підставою правильного розуміння всякого

²³ Там само, арк. 12–13.

²⁴ Pritsak Omeljan. The Origin of Rus. *The Russian Review. An American Quarterly Devoted to Russia Past and Present*. July 1977. Vol. 36. No. 3. P. 249–273.

²⁵ Ibid. P. 255.

«історичного експерименту» є дослід на універсальному рівні, оскільки існує тільки один універсальний розвиток, всупереч англійському історикові Арнольду Тойнбі, який вважав, що існує ізольований розвиток окремих культур²⁶. Дослідження на універсальному рівні функцій вибраних фактів (тобто таких, що творять конкретну модель), причому фактів, що становлять собою частину більшої системи, – ось ключ до розуміння історії.

Зі спадщини Ортеги-і-Гассета, на переконання О. Прицака, історикові, який досліджує ПВА, найбільше прислужиться твердження іспанського вченого щодо хибної думки про засадничу неправдивість суперечливих історичних свідчень. Ці суперечливі свідчення «можуть правдиво передавати ту частину правди, якої дане джерело було свідком. Звідти можливість мультиперспективізму джерел. Наприклад, свідоцтво одного туриста, знайомого з лісистю стороною гори, не мусить ставити під сумнів свідоцтво про ту саму гору другого туриста, який знав скелисту і лису її сторони»²⁷. Всі ці твердження, взяті до купи (відсутність причинового зв'язку між історією та археологією, постулати Блока і Ортеги-і-Гассета), творять перспективу дослідження проблеми. Історія ж, за Прицаком, «є точна наука, яка може давати точні відповіді тільки тоді, коли повністю розпізнано перспективу даної проблеми»²⁸.

Незабаром О. Прицак бере участь у восьмому міжнародному симпозіумі, що відбувся 21–22 листопада 1983 р. у Данії і був проведений Центром вивчення національних літератур середньовіччя університету Оденсе. Доповідь вченого на конгресі, присвячена подальшому аналізу ПВА, була надрукована у матеріалах симпозіуму²⁹. У доповіді О. Прицак намагався дати історіософську оцінку ПВА, зокрема ретроспекційним спробам автора літопису і відповідної спроби концептуалізації, зробленої ним. На вступі доповіді

²⁶ Про концепцію Арнольда Тойнбі щодо історії України див.: Потульніцький В. А. Всесвітня історія і Україна (Історіософія світової і української історії 17–20 ст.). Київ : Либідь, 2002. С. 136–152; Його ж. Корона і ціна. Історіософія династичної історії Центрально-Східної Європи в IX–XVIII ст. Львів : Видавничий дім «Наутилус», 2018. С. 13–25.

²⁷ Pritsak Omeljan. The Origin of Rus'. *The Russian Review*. P. 255.

²⁸ Ibid.

²⁹ Pritsak Omeljan. The Povest' vremennyx let and the Question of Truth. *Proceedings of the Eighth International Symposium organized by the Centre for the Study of Vernacular Literature in the Middle Ages*. Held at Odense University on 21–22 of November 1983. P. 133–172.

історик поставив завдання, яке стояло перед автором ПВЛ, як спроба знайти відповідь на три запитання: 1) звідки пішла руська земля? 2) хто першим почав у Києві правити як князь? 3) яким чином Русь утвердилась як державність? Зазначивши, що ця державність у перші декади XII ст. мала два найважливіші центри, а саме Київ та Новгород, учений пояснює паралельні історії, як патримоніальна руська система була встановлена в обох центрах³⁰.

Провівши порівняльний аналіз обох версій і наголосивши, що ім'я Русь, яке було династичним означенням «варязького» іноземного походження, спершу утвердилось у Новгороді, але охоплювало і київський регіон, історик вирізняє висхідні витоки обох версій. В історії, що стосувалася Києва, вчений виділяє полянського лідера Кия з його двома братами і сестрою, хозар як його спадкоємців в управлінні, і, нарешті, варягів, з Аскольдом, Діром та Ігорем – сином Рюрика, «засновника» Новгорода. Новгородська історія так само проходить три етапи. Це данина варягам, що прийшли з-за моря, відсутність порядку у корінного населення, і власне, саме запрошення трьох варязьких братів на чолі з Рюриком, що із їхніми дружинами прибули правити, відповідно, до Новгорода, Білозерська та Изборська. Після смерті братів Рюрик одиноко правив на півночі. Його син та спадкоємець Ігор з допомогою воєводи Олега завоював Київ, тим самим заклавши династичні зв'язки з північчю. Обидві історії мали не лише три етапи, а й розгортались як епічні тріади³¹.

В українській період життя вчений присвячує ПВЛ набагато менше досліджень порівняно з американським. В обох працях, писаних протягом цього періоду, він продовжує узагальнювати та переосмислювати наскрізні проблеми ПВЛ, досліджені в американську добу творчості. Тут історик розбирає тему походів Русів на Царгород у 860 році, ідентифікує постаті Аскольда та Діра, тлумачить на основі трактування данських хронік причини протистояння з ними Олега, продовжує досліджувати епічні тріади та причини фальшування літописцем справжніх дат давньоруської історії, а також розбирає низку питань, пов'язаних з Ігорем та Олегом.

Вчений висловлює переконання, що автор ПВЛ використовував не лише грецькі джерела, а й давньоскандинавські. Останні збереглися не в повному тексті, а лише у витягах, які треба було певним чином комбінувати, що автор і робив, пишучи свій літопис. Хоча джерела варязького типу збереглися лише у своїй міфічній

³⁰ Ibid. P. 135.

³¹ Ibid. P. 136–138.

формі, проте, знаючи структуру цих міфів, їх можна і треба, за Ле Гоффом, як стверджує О. Прицак, деміфологізувати³².

Ці ж питання О. Прицак піднімає і в своїй останній праці, присвяченій варязьким проблемам у «Повісті временних літ», надрукованій науковцем у «Вістях ВУАН» за 2004 рік та написаній на пропозицію редакції журналу³³. У зазначеній розвідці автор зупиняється на трьох проблемах. Перша з них стосується причин талановито створеної літописцями ПВЛ фальсифікації або фальшування справжніх дат; друга присвячена з'ясуванню справжнього стосунку Олега до Ігоря; третя – визначенню місця дійсного владарювання Олега.

Відповідаючи на перше запитання, О. Прицак стверджує, що літописці вдавалися до фальшування, перебуваючи під впливом епічних історій, яким з тих чи інших причин прагнули наслідувати. Особливо полюбляли вони застосовувати так звані епічні тріади (три новгородські брати: Рюрик, Синеус та Трувор, три київські брати: Кий, Щек та Хорив, три володарі Русі: Рюрик, Олег та Ігор), але й тріадами доповнювали свою «точну» хронологію. Так, на думку О. Прицака постало фальшування і в датах (тобто дати штучно підганялись під тріади), де дата покликання Рюрика у 862 році отримала на три роки нижче (859 рік), тобто перше прогнання варягів, а дата 882 року (рік смерті Рюрика та вступу Олега на престол) так само в контексті тріади магічно опустилась на три роки назад (879 рік)³⁴.

З'ясовуючи відносини Олега та Ігоря, вчений стверджує, що тут літописці вжили штучної конструкції Олега як опікуна і воєводи князя Ігоря. О. Прицак доходить висновку, що насправді Ігор не мав жодного стосунку до Олега. Порівнюючи дипломатичні договори візантійців з Олегом від 912 року, з одного боку, і з Ігорем від 945 року, з іншого, О. Прицак зазначає, що у другому договорі названі поіменно всі респонденти (Ігор, Святослав, Ольга та племінник Ігоря – також Ігор), а у першому – лише Олег. У візантійській дипломатичній практиці було прийнято називати всіх регентів (якщо їх було більше, аніж один). Тому Ігор, за Прицаком, «не мав ніякого

³² Прицак Омелян. Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція «Повість Временних літ як джерело давньої історії України. Варяги та Русь». *Архів Інституту української археології та джерелознавства НАН України* (не розібраний). С. 11–12.

³³ Прицак Омелян. Звідки прийшов літописний Рюрик? Верстка статті для Вістей ВУАН 2004. № 3. С. 11–20. *Наукова бібліотека НаУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 144, арк. 1–6.

³⁴ Там само, арк. 2–3.

відношення до Олега..., не був сином Рюрика, так як Олег не був його воеводою та опікуном Ігоря»³⁵.

Відповідаючи на своє останнє історіософське питання, підняте у цій статті, а саме, де владарював Олег, О. Прицак називає місцем його князювання місто Ладогу. На доказ своєї гіпотези він наводить низку аргументів. Це, по-перше, той факт, що Ладога як важливий торговельний центр у Північній Європі був ще й фризійською колонією й одним із старонордичних культурних центрів. Саме в ній і княжив літописний Рюрик, точніше його справжній прототип варяг Рорик із Фризії. По-друге, «шведська королівна Інгігерд (пом. 1051 року) стала жінкою Ярослава Мудрого під умовою, що він дає їй як віно власне Ладогу»³⁶.

Слід зазначити, що праці О. Прицака з дослідження ролі та місця варягів у ПВЛ становлять не лише цілісну і поліперспективну версію розтлумачення суті тодішніх взаємовідносин варягів та Русі, а й розкривають чимало «темних плям», досі невідомих дослідникам найдавнішого джерела, насамперед із джерельної та методологічної сторін.

III. Проблема суверенітету — несuverенітету у Давній Русі

Проблеми дослідження суверенітету – несuverенітету як двох начал давньоукраїнської історії, як і проблема спричиненого цією боротьбою перелому менталітету населення давньої Русі, почали цікавити О. Прицака ще в ранні періоди його творчості – довоєнний та німецький. Якщо в довоєнний період він лише фрагментарно в одній із статей цього періоду торкнувся проблеми кагана хозар, то в німецький період у 1946 році він пише розлогу статтю, в якій викладає перше концептуальне бачення зазначеної проблеми, яке потім шліфує, додаючи все різні нові знахідки, фрагменти та доповнення. Розпочинає О. Прицак статтю саме з прийняття Руссю християнства, її протистояння з Візантією та ролі Ярослава Мудрого і митрополита Іларіона у цій боротьбі³⁷. Концепція,

³⁵ Там само, арк. 3.

³⁶ Там само, арк. 4.

³⁷ Прицак Омелян. Шляхи української незалежності на протязі історії. *Стезі. Журнал українського студентського середовища Німеччини та Австрії*. Інсбрук ; Мюнхен. Липень–серпень 1946 р. Рік 1-й. Ч. 5–6. С. 12–24.

викладена в статті німецького періоду, стосувалася спроби Ярослава Мудрого вивільнитись від візантійського домінування шляхом поставлення митрополита руського походження в Святий Софії та повернення князем до титулування володарів Русі каганами.

Розкриваючи питання «кагана», О. Пріцак спирається, насамперед, на дослідження історії Хозарського каганату, здійснені його вчителем академіком Агатангелом Кримським³⁸. Каганом, зазначає Пріцак, називався вищий володар степової імперії тюрків, імперія яких незабаром розпалась на два каганати: східний та західний, що час від часу змінювали себе на становищі гегемона всієї імперії. Із західного каганату згодом виділився Хозарський каганат, який став рівним союзником Візантії, оскільки між членами обох панівних династій (візантійської та хозарської. – *В. П.*) були часті шлюби, а «титул їх володаря “каган” був для них титулом союзного суверена рівного імператорові і тому в листах до кагана зазначалась окрема, шаноблива адреса»³⁹. З інформації, поміщеної у ПВЛ, також відомо, що хозарам платили данину в'ятичі, радимичі та поляни, а за інформацією А. Кримського, яку наводить О. Пріцак, імена засновників Києва – Кий, Щек, Хорив та Либідь – хозарського походження⁴⁰.

Повертаючись до прийняття християнства Руссю – проблеми, якій вчений присвятив чимало своєї дослідницької та науково-організаційної і громадської праці⁴¹, О. Пріцак, насамперед, відзначає той факт, що у Царгороді, без жодного порозуміння з руськими духовними колами або князями, висвячували і посиляли в Русь своїх кандидатів – митрополитів, зазвичай греків, або згречених варварів, котрі були довіреними і надійними агентами візантійських

³⁸ Детальні дані про матеріали А. Кримського в архіві О. Пріцака містяться у дослідженні Таїсії Сидорчук – директорки науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака в НаУКМА. Див.: Сидорчук Таїсія. Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеляна Пріцака. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 101–119.

³⁹ Пріцак Омелян. Шляхи української незалежності на протязі історії. С. 16.

⁴⁰ «Мій шановний учитель, акад. Кримський виготівив велику двотомну монографію про Хазарів, що поки що осталася ненадрукована. Один (некомплектний) її машинопис зберігається в моєму архіві. Цю свою монографію вважав акад. Кримський основним твором свого життя». Там само. С. 7.

⁴¹ Про ключову роль О. Пріцака у підготовці та відзначення 1000-ліття прийняття Руссю християнства див.: Сидорчук Таїсія. До історії відзначення тисячоліття хрещення Русі-України: за матеріалами архіву Омеляна Пріцака. *Історія релігій в Україні*. Науковий щорічник. Книга перша. Львів : Логос, 2013. С. 776–788.

інтересів. Ба більше, з прийняттям християнства всі руські князі стали собі рівними: їх єднала рівна залежність від візантійського імператора. «Тому, – пише вчений, – ясно, чому русичі утрату своїх суверенних прав сприймали як samozрозумілу вищу, християнську стадію розвитку»⁴².

Ярослав Мудрий вирішив виправити ситуацію і протиставити гегемонії візантійського імператора з її концепцією суверенітету над Руссю власну концепцію краєвого суверенітету, залучивши на користь київських великих князів титул володаря євразійського степу «каган». Тут О. Пріцак, спираючись на М. Грушевського, стверджує, що титул «каган» так діяв на тодішнє населення українських земель, як пізніше титул «цар» щодо Романових, або титул «цїсар» щодо Габсбургів – тобто як титул суверена. «І самовільне ставлення Ярославом Іларіона в митрополити і вживання цим Іларіоном у відношенні до українських володарів суверенного титулу “каган”, – завершує свою розвідку О. Пріцак, – це перші демонстративні акти-заяви української незалежності»⁴³. Для підкріплення свого твердження вчений констатує, що легітимність титулу «каган» була глибоко закорінена в народі. «...навіть наприкінці XII ст., – пише він, – в староруським письменстві зустрічається титул каган у відношенні до руського князя у “Слові о полку Ігоревім” – “каган Олег”»⁴⁴.

В американський період життя вчений значно доповнює свою концепцію боротьби двох суверенітетів – Русі та Візантії, такими фрагментами, як екскурс у зміни трьох центрів каганату за Олега та Ігоря, вживання термінів «Русь» та «Руська земля» у хроніках XII ст. і відновлення Ярославом власної версії Римської імперії зі Святою Софією у Києві та церковно-слов'янською мовою як обрядовою. Згадує він у цей період також про план перетворення Ярославом Русі у територіальну громаду, що базувалась на землях Києва, Чернігова та Переяслава.

Інший екскурс, який робить О. Пріцак в американський період творчості, стосується витоків постановня каганату Русі у 839 році, коли хозарський каган шляхом одруження з представницею варязької династії Інґлінґів піднімає факторію Русів до рангу імперського політичного центру. Вчений вперше проводить етапізацію історії каганів Русі, визначивши три основні періоди в її розвитку: волзький,

⁴² Омелян Пріцак. Шляхи української незалежності на протязі історії. С. 13.

⁴³ Там само. С. 7.

⁴⁴ Там само.

дніпровський та київський. Доповнюючи свою концепцію, О. Прицак уперше здійснює спробу реконструювати чотири основні підвалини, на яких Ярослав будував своє бачення повернення Руссю суверенітету від Візантії: християнізація каганату, прийняття слов'янського обряду, впровадження автокефалії та поширення Русі на Київ, Чернігів та Переяслав. Так, у доповіді, виголошеній у семінарі УНІГУ в 1975 році, він, зокрема, зазначає, що після 1036 року Ярослав вщент розгромив печенігів (номадників степу) і потім встановив свою власну версію Римської імперії зі Святою Софією у Києві та з церковно-слов'янською мовою у ній як обрядовою⁴⁵. «Він (Ярослав. – В. П.), – додає історик, – також розпочав перетворення Русі у територіальну громаду, що базувалась на землях Києва, Чернігова та Переяслава; це пояснює уживання термінів “Русь” і “руська земля” у хроніках XII століття»⁴⁶.

У іншій доповіді, написаній в середині 1970-х років під назвою «До історії каганату Русі», яка так і залишилась ненадрукованою і зберігається у рукописі в архіві вченого в НАУКМА, він починає розгляд проблеми каганату від часів Олега та Ігоря. Спершу він нагадує, що за часів Олега на Русі існували три центри каганату, а саме Полоцьк, Ростов та Любеч, а за часів Ігоря, який успадкував по Олегові каганат, було встановлено нові три центри каганату. Це – Київ, Чернігів та Переяслав⁴⁷.

Було зрозумілим, що ці амбіційні плани київського князя зустрінуть незгоду і спротив Візантії. Конфлікт був неминучим, і у 1043 році Ярослав відправив руський флот проти Константинополя, на чолі з воеводою Вишатою. Хоча похід і завершився невдачею, однак він знаменував дуже багато: це був похід християнської Русі проти християнської Візантії, які обстоювали дві різні концепції суверенітету: руську і візантійську. Проте пройшло всього сорок років і правлячий тріумвірат синів Ярослава – Ізяслав, Святослав і Всеволод (1054–1093) – знайшов так зване компромісне рішення, прийнявши змішаний візантійсько-слов'янсько-руський обряд⁴⁸.

⁴⁵ Див.: Pritsak Omeljan. *The Normanists Versus Antinormanists Controversy Revisited*. *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 294, арк. 3.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Прицак Омелян. До історії каганату Русі. *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 414, арк. 6.

⁴⁸ Pritsak Omeljan. *The Christianization of Rus' and Its Impact on Universal History*. *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 440, арк. 4.

Тріумвіри відмовились від вживання імператорського титулу «каган» (хозарського походження) і прийняли універсалистську і патримоніальну ідеологію Візантії, згідно з якою візантійський імператор є базилевсом і автократом греків і всіх християн. Як частина програми канонізації династії були канонізовані деякі її померлі члени, а саме покірні Борис та Гліб, які протиставлялися «Каїну» Святополку, що прагнув правити Руссю сам. Тріумвірат не спромігся канонізувати перших християн – Ольгу та Володимира. Натомість канонізація Бориса і Гліба мала стати попередженням будь-якому евентуальному правителю Русі, що наслідиться прагнути правити без волі Візантії. В результаті «на Русі після 1072 року, – пише О. Пріцак, – розвинувся спеціальний тип Симфонії, скерований на фрагментацію політичної влади, з одного боку, і централізацію, базовану на неподільності Руської митрополії, як підпорядкованого компоненту Константинопольського патріархату, з іншої сторони»⁴⁹. Як наслідок, з православно-християнського політичного погляду Русь припинила бути незалежною політичною структурою. Вона стала системою князівств, підпорядкованих Візантії, якими правили рівні один одному архонти під «духовним» проводом руського митрополита, який був суб'єктом та агентом політичних інтересів Візантії. Так, у політичному розумінні Русь постала як цілість у церковній географії Константинопольського патріархату, а Любецький з'їзд князів 1097 року зробив недійсною секулярну неподільність руської території. «В результаті, – зазначає О. Пріцак, – від двох до п'яти руських династій на центральній території стали змагатись за право княжити у Києві і всій Русі від цього часу включно до монгольського вторгнення»⁵⁰. Вчений зазначає, що тріумвірат синів Ярослава, прийнявши змішаний візантійсько-слов'янсько-руський обряд шляхом канонізації Бориса та Гліба, тим самим звів нанівець всі зусилля батька правити на Русі самостійно без візантійського домінування.

В український період життя О. Пріцак пише дві праці, які так само є доповненням його попереднього бачення. Якщо у лекції з історіософії він узагальнює усю свою попередню концепцію, доповнивши її ролю варягів у боротьбі двох суверенітетів, котра базувалась на баченні Русі як колоніальної території, що має годувати

⁴⁹ Ibid. Арк. 5.

⁵⁰ Ibid. Арк. 7.

варягів, на противагу до концепції Русі, з'ясованої в Іларіона ⁵¹, то в статті він підкреслює тезу, що каганами були всі найстарші князі з династії Рюрика – Ігор, Святослав, Володимир та Ярослав. Базуючись на джерелах, вчений підкреслює, що у Візантії титул каган визнавався тільки щодо трьох володарів – аварів, хозарів та норманів (русів) ⁵².

Слід підкреслити, що мало не всі аспекти зазначеної теми, досліджені в американський та український періоди творчості, О. Прицак розбирає в контексті досліджень французької школи Анналів, зокрема їхньої концепції менталітету та тотального підходу до джерел.

IV. Українське козацтво та його еволюція як оборонців православної віри від побутового до суспільно-політичного явища

Можна стверджувати, що українське козацтво та створені ним державні утворення, такі як Запорозька Січ та Військо Запорозьке, які діяли в епоху середньовіччя, перебували у полі уваги Омеляна Прицака протягом трьох періодів життя вченого: німецького, американського та українського.

У німецький період О. Прицак піднімає такі проблеми, як дослідження турецької історичної назви козацтва в османській історіографії та союзу Богдана Хмельницького з Туреччиною в османській традиції. Вчений доходить висновку, що визнання держави зумовлювалось тим фактом, що український гетьман і кримський хан уклали кримський договір 1648 року, який був чинним до 1654 року – часу смерті володаря Криму хана Іслам-Гірея III. У своїй праці, присвяченій спеціально козацько-османському договору 1648 року ⁵³,

⁵¹ Прицак Омелян. Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція «Проблема перелому давньоруського чи давньоукраїнського менталітету». *Архів Інституту української археології та джерелознавства НАН України* (не розібраний). С. 1.

⁵² Прицак Омелян. Звідки прийшов літописний Рюрик? Верстка статті до Вістей ВУАН. 2004. № 3. С. 11–20. *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 144, арк. 4.

⁵³ Pritsak Omeljan. Das erste türkisch – ukrainische Bündnis (1648). *Oriens*. Leiden, 1953. В. 6. No. 2. S. 266–298. *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 231, 34 арк.

вчений, зокрема, зазначає, що османи щодо козацтва нерідко користувалися турецькою історичною назвою «кардаш-казаги», що в перекладі на українську мову означає «братній козак». Таке означення турками козацтва, за Пріцаком, вперше засвідчене у державного історіографа, хрестоматійного історика Османської імперії Мустафи Наїми (1617–1703). В такому ж значенні воно з'являється у іншого турецького історика XVII століття Фундуклулу Мегмед-аги у його праці «Сілягтар-таріхі», тобто «Історія меченосця», а також в описі подорожей Евлія Челебі «Сіягат намесі» («Опис подорожей») ⁵⁴.

У додатку до своєї німецькомовної статті про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною у 1648 році О. Пріцак згадує різні імена, які вживають турецькі історики XVII століття стосовно України та українських козаків. Зокрема, існує інформація про «кардаш-казаги» за поданням турецьких джерел, де цей термін зустрічається ⁵⁵. Отже, робить висновок історик, у турецькій традиції союз із Богданом Хмельницьким та козаками був важливим і залишив сліди.

Більш багатоаспектною є версія дослідження українського козацтва, висунута вченим в американський період. В цей час увага науковця фокусується на проблемі процесу створення інтелектуального забезпечення України, яке здійснювали козацькі гетьмани від Сагайдачного до Мазепи. Тут найбільш важливим у контексті досліджуваної проблеми, на переконання історика, став той факт, що до Київського братства вписався козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний з усім Запорозьким Військом ⁵⁶. У такий спосіб Сагайдачний став першим патроном Київського братства, започаткувавши традицію підтримки козаками процесу відродження культури і освіти в Україні XVII століття. Фактом вписування гетьмана Сагайдачного з усім Запорозьким Військом до Київського братства козацький ватажок не лише підніс значення самого братства, але, узявши його під свій протекторат, поєднав козацьку політику із прагненням української інтелігенції ⁵⁷. Відновлення православної ієрархії під опікою Війська Запорозького і вписування у члени Київського Богоявленського братства гетьмана і всього Війська Запорозького

⁵⁴ Ibid. S. 295.

⁵⁵ Ibid. S. 294–295.

⁵⁶ Pritsak Omeljan. The Kievan Mohyla-Mazepa Academy and the Zaporozhian Cossacks. *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 276, арк. 1.

⁵⁷ Ibid. Арк. 3.

забезпечило високий інтелектуальний рівень тогочасної України. Ця підтримка зі сторони козацького гетьмана виявилась корисною і благотворною не лише для церкви, а й для самого козацтва, оскільки колегіум надавав освіту не лише для дітей шляхти і міщан, але значною мірою для козацьких дітей, особливо для дітей козацької старшини⁵⁸.

Якщо Сагайдачний виступив патроном Київського братства і започаткував традиції його підтримки своїми наступниками, то Мазепа підніс Києво-Могилянський колегіум до статусу Академії і домогся її звільнення від податків. У своїй спробі піднести Києво-Могилянський колегіум до статусу Академії, Мазепа розширив її curriculum шляхом включення до освітньої програми повних курсів філософії і теології. Саме Мазепа добився від російських царів Івана та Петра хартії про звільнення Академії від податків у 1649 році, а також наказу Петра від 7 жовтня 1701 року про офіційне визнання колегіуму як академії з усіма її привілеями і прерогативами⁵⁹.

Завершує О. Прицак свою англomовну розвідку історіософським міркуванням. Він пропонує уявити гіпотетичну ситуацію, у якій інші групи козаків – донські або уральські – отримують органічний зв'язок з інституцією, схожою на Києво-Могилянську академію, і доходить висновку, що така ситуація була би безглуздою та смішною. Спробу уявити ситуацію, коли Стенька Разін чи Кіндрат Булавін переймаються проблемами, що складали сутність культурних діянь Мазепи, вчений називає взагалі повним абсурдом⁶⁰. Саме ця фундаментальна несумісність, навіть у гіпотетичному плані, таких груп, як донські чи уральські козаки, з інституцією вищої освіти, з одного боку, і органічний зв'язок запорозьких козаків із Могилянською академією, з іншого, найбільш промовисто підкреслює унікальність Запорозької Січі.

З дещо несподіваного геополітичного погляду О. Прицак трактує роль козацтва в українській історії в іншій своїй англomовній праці американської доби, написаній у першій половині 1970-х років під назвою «Запорозькі козаки і відродження руської віри»,

⁵⁸ Сучасний американський історик Сергій Плохій зазначає, що дії Сагайдачного надавали «козакам цілковито нової легітимності». Див.: Сергій Плохій. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. Київ, 2015. С. 51.

⁵⁹ Pritsack Omeljan. The Kievan Mohyla-Mazepa Academy and the Zaporozhian Cossacks. *Наукова бібліотека НАУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 276, арк. 7.

⁶⁰ Ibid. Арк. 10.

яка так і залишилась ненадрукованою⁶¹. У цій роботі вчений підкреслює, що саме козаки спромоглися повернути Україну на її найбільш давню південну геополітичну орієнтацію, яка припинилася із захопленням турками Константинополя у 1453 році. Оскільки після цього Україна потрапила під литовське і польське панування, які тяжіли до Заходу, і здобула західну орієнтацію, саме запорозькі козаки, які продукували культурних лідерів нового типу, відновили зв'язок з Європою через південь⁶².

В американський період О. Прицак також досліджує козацтво як побутове та суспільно-політичне явище, зокрема його групову солідарність, виводить схему двояких відносин, що склались між козаками та польським урядом. У лекціях, прочитаних у цей період у Гарварді, О. Прицак виводить походження слова «гетьман» та особливості вироблення козацтвом собі рангової ієрархії, досліджує характер правління гетьманів⁶³. Він вперше дає характеристику декільком політичним концепціям часів Богдана Хмельницького – Війська Запорозького та князівства Руського, які взаємно поборювали одна одну і виявили себе, відповідно, у Переяславському договорі та Гадяцькій унії⁶⁴.

Ідею про дві концепції можливого державного розвитку України в часи Хмельницького О. Прицак розвиває далі, виголошуючи вступне слово до ювілейного збірника на честь професора Олександра Оглоблина, який побачив світ як видання УВАН у США у 1977 році⁶⁵. Тут історик показує обидві концепції – князівства Руського і Війська Запорозького та різні варіанти обох ідей, котрі продовжують діяти далі, в обставинах чужого впливу в Україні. «Боротьба подвійна, – пише Прицак, – з одного боку, боротьба кругів однієї ідеї в ім'я визволення України від чужого панування; а з другого – використання загрозеним сусідом кругів противної ідеї для поборення тієї небезпеки»⁶⁶.

⁶¹ Pritsak Omeljan. The Zaporozhian Cossacks and the Rebirth of the Russian Faith. *Наукова бібліотека НаУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 457, арк. 1–15.

⁶² Ibid. Арк. 1–3.

⁶³ Pritsak Omeljan. The Emergence of the Cossacks in Eastern Europe: The Uniqueness of the Zaporozhian Host. *Наукова бібліотека НаУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 1141, арк. 76–95; Idem. The Uniqueness of the Zaporozhian Host and the name Ukraine. *Наукова бібліотека НаУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 1141, арк. 96–113.

⁶⁴ Pritsak Omeljan. The Khmel'nyts'kyi Era. *Наукова бібліотека НаУКМА*, ф. 10, оп. 1, спр. 1141, арк. 114–130.

⁶⁵ Прицак Омелян. Вступне слово. *Збірник на пошану професора Олександра Оглоблина* / ред. Василь Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С. 17–19.

⁶⁶ Там само. С. 17.

Вчений розглядає обидві ідеї як феномени другої половини XVII століття і зазначає, що ідея Руського князівства перемогла за шляхетської гегемонії Івана Виговського. Саме вона як мандрівна ідея, зняряддя турецько-татарської політики була засвідчена в організації князівства Малої Русі та України Юрія Хмельницького. Ідея князівства Руського відновилася в часи Мазепи і була зруйнована назавжди після поразки під Полтавою⁶⁷.

Натомість, за Прицаком, ідея Війська Запорозького перемогла за гетьманування Петра Дорошенка і яскраво виявилась у Бендерській конституції Пилипа Орлика. Саме «...конституція Пилипа Орлика, – пише Прицак, – його договори з Карлом XII та Кримом ствердили в еміграційних кругах остаточну перемогу ідеї Війська Запорозького»⁶⁸.

На цій самій ідеї двох концепцій О. Прицак наголосив у своєму виступі на першому круглому столі істориків у Славську у вересні 1990 року⁶⁹. Підкресливши, що ані Сагайдачний, ані Хмельницький, ані Мазепа були не козаками, а шляхтичами, О. Прицак наголосив, що в першій половині XVII століття вже існувала державотворча спрямованість дій козацтва. Це виявилось, зокрема, в тому прецеденті, що «коли митрополит Косів їхав до Варшави на переговори з нунцієм, вони (козаки. – В. П.) йому сказали, що як він не повернеться з такими-то рішеннями на їх користь, то його втоплять у Дніпрі»⁷⁰.

Зазначивши, що козак – явище побутове і що його військовим елементом зробили місцеві старости, О. Прицак віддав перевагу з державницького погляду все ж таки ідеї князівства Руського, як більш плідної в державотворчому значенні, аніж концепція Війська Запорозького. «Течія державницька, – зазначив вчений з цього приводу, – найкраще виявилася все-таки у концепції віднови великого князівства Руського з якоюсь ясною політичною конституцією, з якоюсь чітко окресленою територією і т. п.»⁷¹.

⁶⁷ Прицак Омелян. Вступне слово. *Збірник на пошану професора Олександра Оглоблина* / ред. Василь Омельченко. Нью-Йорк, 1977. С. 18.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Див.: Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів першого Круглого столу істориків у Славську 4–6 вересня 1990 р. / ред.: Я. Грицак, Я. Дашкевич. Львів, 1993. 198 с.

⁷⁰ Там само. С. 89–90.

⁷¹ Там само. С. 90.

В український період О. Прицак вирішує проблему союзу шляхти і козацтва як першопричини утворення спільної козацької та гетьманської державності. Вчений аналізує кроки, які здійснював Богдан Хмельницький для залучення козацтва і шляхти як відмінних еліт до управління державою, та використання Хмельницьким ідеологічних підвалин, закладених Сагайдачним, у процесі козацького державотворення. «Як дійшло до того, що шляхта і антишляхта (тобто козаки) стали до союзу і витворили спільну козацьку та гетьманську державність?» – запитує науковець⁷². Вирішує він цю проблему шляхом з'ясування засадничих протиріч, що існували між шляхтою, які володіли землею на основі відбуття військової повинності, і реєстровим козацтвом, яке так само мало право на аналогічних засадах відбуття військової повинності володіти землею. Більше того, козацтво, як і шляхта, отримує ще й класову, групову солідарність і, за Прицаком, може «виступати співправителем для власного володаря, з яким могло утворити згодом і державу»⁷³. Козаки стають звільнені від місцевої влади і підлягають своєму гетьманові чи старшому Війська Запорозького. Козаки отримують спеціальні привілеї і права, які, однак, польська шляхта, яка всіляко береже своє право на власність, визнавати не хоче. А оскільки влада польського короля на українській території є дуже нестабільною, то з поверненням козаків-ветеранів після війни, їхній конфлікт із польською шляхтою за практичної відсутності влади короля став вирішуватись, за словами історика, дуже просто – хто має шаблю, той може собі вибороти і права⁷⁴.

Всі ці обставини розумів і Хмельницький, який робив конкретні кроки для вирішення ситуації. Він усвідомлював, що для того, щоб правити державою, бути її главою, «треба мати людей, які б знали мови, мали певну освіту, і яких могли собі визнати за рівних інші тодішні можновладці та їхні васали»⁷⁵.

В український період О. Прицак також повертається до дослідження української Конституції гетьмана Пилипа Орлика і особливостей політико-дипломатичної діяльності його сина Григора Орлика

⁷² Див.: Прицак Омелян. Курс лекцій з історіософії. Рукопис. Лекція «Українське козацтво як антишляхта та його проблеми». *Архів Інституту української археографії та джерелознавства НАН України* (не розібраний). С. 1.

⁷³ Там само. С. 14.

⁷⁴ Там само. С. 15.

⁷⁵ Там само.

на французькій службі⁷⁶. Ці проблеми він розглядає як у написаному у 1997 року вступі до французького перекладу німецькомовної праці відомого історика Андреаса Каппелера⁷⁷, так і у своїй англomовній праці, спеціально присвяченій Конституції 1710 року, виданій у Гарварді у 1998 році⁷⁸.

Для розуміння ідентичності Григора Орлика важливою є теза Прицака, в якій останній характеризує гетьманича як «французького політика з українським корінням»⁷⁹. Зокрема, він звертає увагу на той факт, що Григор Орлик, який служив у Франції з 1730 року, спромігся швидко досягти на службі короля Людовика XV генеральського чину, а також відзначився тим, що виступав дорадником у справах Східної Європи у Міністерстві закордонних справ Французького королівства⁸⁰.

О. Прицак відзначає також і роботу Григора Орлика над текстом конституції, у якій останній керувався вказівками свого батька щодо волелюбності козацького народу та його бажання боротися проти автократії, а також думками гетьмана, що козацький народ є безпосереднім спадкоємцем хозарської держави⁸¹. «За словами Г. Орлика, – пише О. Прицак, – гетьман Пилип Орлик був переконаний, що якби козацький народ зберіг своїх стародавніх власних володарів, вони мали би набагато більші права на спадщину Східної імперії, аніж сучасна російська імператриця Єлизавета»⁸².

⁷⁶ Про погляди Омеляна Прицака та його учня Ореста Субтельного на мазепинську еміграцію взагалі та політико-дипломатичну діяльність батька і сина Орликів зокрема див. ширше: Потульніцький Георгій. Політична діяльність мазепинської еміграції в американо-канадській та французькій історіографії: концепції і контекст. *Славістична збірка*. Національна Академія Наук України. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ, 2017. Вип. III. С. 196–204.

⁷⁷ Kappeler Andreas. *Kleine Geschichte der Ukraine*. München, 1994. 286 S.

⁷⁸ Pritsak Omeljan. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710). *Harvard Ukrainian Studies*. 1998. 41. P. 471–496.

⁷⁹ Pritsak Omeljan. Introduction. Kappeler Andreas. *Petite histoire de l'Ukraine*. Paris, 1997. P. 11.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Pritsak Omeljan. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710). *Op. cit.* P. 474.

⁸² Ibid.

Висновки

Історична проблематика, яка цікавила науковця

Омелян Прицак був сформований як науковець – історик в умовах еміграції, здобувши на батьківщині лише вищу освіту, але не науковий вишкіл. Як співробітник і професор чільних німецьких, американських та пострадянських інституцій, він ставив перед собою наукові завдання, які випливали з реалій тематичного і концептуального дискурсу, що поставав перед ним у цих відмінних країнах і наукових середовищах.

Тому розгляд різноманітних проблем світової та української історії О. Прицак починав у різні часи і у відмінних історичних реаліях. Деякі з тем, яким були присвячені його різноманітні статті та монографії на історичну тематику, такі як, наприклад, «Проблема суверенітету – несuverенітету в давній Русі», «Історія Польщі», «Кримський ханат», він розпочинав досліджувати ще у ранніх працях студентської юності у Львові та Берліні. Деякі теми вузлових історичних проблем, розкриті ним не лише у статтях та книгах, а й у виступах на різноманітних форумах та симпозиумах, він розпочав досліджувати значно пізніше. Це, наприклад, стосується тем «Що таке історія України», «Проблеми українського козацтва», «Історія Туреччини», «Історія Росії», які історик розпочав досліджувати вже в німецький період своєї наукової кар'єри. До аналітичних досліджень дискусійних моментів ПВЛ як найдавнішого джерела української історії та проблем історії східноєвропейського єврейства і єврейсько-українських взаємин учений звернувся найпізніше, – вже переїхавши на американський континент у 1960-х роках.

Методологія, на яку вчений спирався у проведеному своїх історичних досліджень

На різних етапах життя, вирішуючи ті чи інші наукові проблеми, О. Прицак підлягав різним методологічним впливам. Це були засадничі постулати підходу до джерел та концепція менталітету, що висували представники французької школи Анналістів

(Блок, Февр, Ле Гофф), теоретики морфології історії (Тойнбі), структурального підходу до сутності і структури міфу та механізму деміфологізації (Пестаззоне, Леві-Стросс, Саїд), проблеми перспективи в історичних дослідженнях (Ортега-і-Гассет) тощо. Ці методологічні положення він застосовував при дослідженнях актуальних проблем української історії, виступивши піонером їхнього запровадження в дискурс історії України.

О. Прицак опрацював власний метод шляхів до наукового пізнання. У плані вивчення історії він робив основний акцент на безпосередньому вивченні джерел та індивідуальній, питомій для нього, їх інтерпретації та коректуванні. Свою історіософію він вибудовував, визначивши, насамперед, проблему, що стояла в епіцентрі подій (наприклад, проблема суверенітету – несuverенітету в давній Русі, проблема королівства – некоролівства в Галицько-Волинській державі, проблема шляхти–антишляхти в козацьку добу тощо), і довкола неї розгортав свої розумування, побудовані на аналізі знайдених джерел та обраної методології. Майже завжди він ішов непроторованим шляхом, відкидаючи в принципі результати давніших досліджень, часом стереотипні теорії та гіпотези. Він також, як правило, не надавав першочергового значення використанню археологічних джерел, вважаючи, що між ними та письмовими пам'ятками існує надто велика прірва, яка позбавляє достовірності археологічні твердження.

Еволюція бачення вченим ключових проблем історичної науки протягом дослідницької праці в різних країнах та на різних континентах

У роботі О. Прицака як історика виразно прослідковується тенденція якісного лінійного прогресу у творчості вченого: від дослідження окремих аспектів того чи іншого актуального наукового завдання до розгортання ним цілих дискурсів із кардинальних питань української історії, вирішальної ролі у їхньому вирішенні або піонерської постановки проблеми та участі чи одноосібної спроби дати її наукове розв'язання. Ця еволюція знайшла своє відображення в низці монографій, статей та виступів вченого, написаних головно в найбільш зрілі періоди наукової творчості вченого – американський та український пострадянський.

Внесок О. Пріцака у розвиток досліджень з історії України та світової історії

О. Пріцак відкрив цілі напрями для української історії як науки, що не могло бути здійснено в умовах СРСР. Цей внесок ґрунтувався на засадах справжньої науки; були відкриті нові об'єкти досліджень, були врятовані старі форми знань, були знайдені методи, що привели до якісно нового бачення об'єкта. Внесок О. Пріцака був здійснений не лише у дослідження проблем історії України, а й у дослідження історії низки європейських та євразійських країн, зокрема Росії, Польщі, Туреччини та Криму. Тим самим О. Пріцак зробив значний внесок у російську, польську та турецьку науку. Тут він дослідив низку аспектів історії східно-європейських та євразійських країн, які внаслідок переплетення з сюжетами української історії так само раніше науковцями не піднімались.